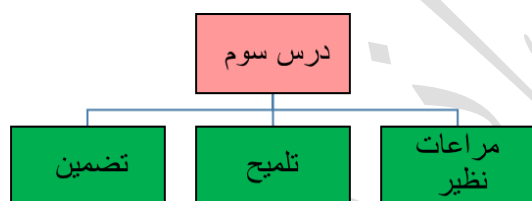

تنظیم: دبانا مرادیان، سرگروه ناحیه ۳ تبریز

اهداف آموزشی درس:

آشنایی با لفظ و مفهوم بدیع و انواع آن؛ / آشنایی با مراعات نظیر، تلمیح و تضمین؛ / توانایی تشخیص مراعات نظیر، تلمیح و تضمین در نمونه های مختلف؛ / شناخت و تشخیص تلمیح از تضمین در متون ادبی.

بدیع: در لغت به معنی تازه و نو است. در ادب فارسی به مجموعه آرایه های گفته می شود که بر زیبایی لفظی و معنایی سخن می افزایند.

آرایه ها بر دو گونه اند: ۱- **آرایه های لفظی**: با تغییرات آوایی و موسیقی سرو کار دارند؛ مثل سجع، جناس، موازنه، ترصیع، تکرار و واج آرایه.

انواع سجع:

۱- سجع متوازن: اشتراک در وزن و اختلاف در حرف آخر.

دارای عزمی است **متین** و **طبعی کریم**.

۲- سجع مطرف: فقط اشتراک در حرف آخر.

محبّت را غایت نیست؛ از بهر آنکه محبوب را نهایت نیست .

۳-سجع متوازی: اشتراک در وزن و نیز حرف پایانی.

مودّت اهل صفا، چه در روی و چه در قفا

نکته: ارزش موسیقایی سجع متوازی از همه سجع ها بیشتر است .

۱-۲ جناس : به دو کلمه هم جنس و همسان «جناس» می گویند. جناس دو دسته است: **همسان** و **ناهمسان**

گلاب است گویی به جویش روان همی شاد گردد ز بویش روان

جناس همسان (تام): روان،(جاری)، روان (روح) / ناهمسان (اختلافی): جو، بو

۳-۱ موازنه: روبه‌روی سجع های متوازن را، آرایه «موازنه» می نامند.

گر بنوازی به لطف، ور بگدازی به قهر حکم تو بر من روان، زجر تو بر من رواست

حکم تو بر من روان
زجر تو بر من رواست

گر بنوازی به لطف
ور بگدازی به قهر

۴-۱ ترصیع: موازنه ای است که همه سجع های آن

ای منور به تو، نجوم جمال ای مقرر به تو، رسوم کمال

ای منور به تو، نجوم جمال
ای مقرر به تو، رسوم کمال

۵-۱ تکرار: وقتی یک کلمه در متن یا شعر دو یا چند بار تکرار شود. توجه به معنی واژه‌ها شرط اساسی در تشخیص درست آرایه تکرار

است. (آرایه تکرار با جناس اشتباه نگیرید.)

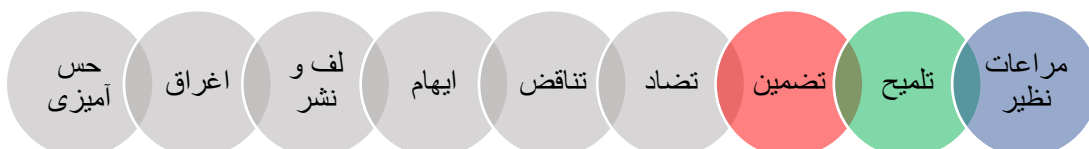
روز بهار است خیز تا به تماشا رویم تکیه بر ایام نیست تا دگر آید بهار

۶-۱ واج آرایی: تکرار یک واج (صامت یا مصوت) در نظم یا نثر است. واج آرایی صامت ها محسوس تر است.

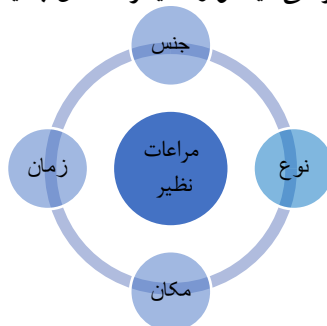
شب است و شاهد و شمع و شراب و شیرینی
تکرار صامت «ش» ۶ بار و مصوت کوتاه «ا» (۴ بار در مصراع اول)

۲- آرایه های معنوی: از لطف تعبیر و زیبایی معنی به وجود می آیند. (حسن و تزیین کلام مربوط به معنی است)

در این درس به معرفی مراعات نظیر، تلمیح و تضمین می پردازیم .

مراعات نظیر(تناسب): رابطه ای است میان دو یا چند واژه از یک مجموعه. این ارتباط ممکن است یک ارتباط «معنایی» یا «کاربردی» باشد. واژه های متناسب از نظر جنس، نوع، مکان، زمان، همراهی یا موارد دیگر، متعلق به یک گروه اند.

مرغ دلش رفته به آرامگاه

با قفس قالب از این دامگاه

قفس، مرغ، دامگاه: اصطلاحات مربوط به شکار

ناف شب آکنده ز مشک لبش نعل مه افکنده سم مرکبش

ناف، مشک: مجموعه عناصر مربوط به آهو // نعل، سم، مرکب: اصطلاحات چهارپایان

دل خود باز ده دل را به خویش آر قلم گیر و دوات و نامه پیش آر

قلم، دوات، نامه: مجموعه ابزار نگارش

برو طواف دلی کن که کعبه مخفی ست که آن خلیل بنا کرد و این خدا خود ساخت

طواف، کعبه، خلیل، خدا: اصطلاحات مذهبی

ارغوان جام عقیقی به سمن خواهد داد چشم نرگس به شقایق نگران خواهد شد

ارغوان، سمن، نرگس، شقایق: مجموعه گل ها

بتان چین و ترک و روم و بربر بنفشه زلف و گل روی و سمن بر

چین، ترک، روم، بربر: مجموعه اقوام و کشورها/ بنفشه، گل، سمن: مجموعه گل ها / زلف، روی، بر: مجموعه اندام انسانی

نکته: تناسب و مراعات نظیر هیچ فرقی با هم ندارند.

تلمیح: اشاره به آیه و حدیث، داستان، افسانه، واقعه تاریخی، روایت مشهور و مانند اینها.

تلمیح

آیات و احادیث

خرافات و عقاید عامیانه

افسانه ها و اساطیر

اتفاقات حقیقی

فیض روح القدس از باز مدد فرماید دیگران هم بکنند آنچه مسیحا می کرد.

اشاره به معجزه حضرت عیسی (ع): زنده شدن مردگان با نفس ایشان

سیاوش بیامد به پیش پدر یکی خود زرین نهاده به سر

اشاره به داستان سیاوش

اساس بیستون و شکل شب‌دیز همدون در مداین کاخ پرویز

اشاره به داستان خسرو و شیرین و فرهاد

بگفتا دوری از مه نیست در خور بگفت آشفته از مه دور بهتر

اشاره به عقیده عامیانه: این که دیوانه با دیدن ماه حالش بدتر می‌شود.

ذره ناچیز ما بر گردن همت گرفت بار سنگین امانت را که گردون بر نتافت

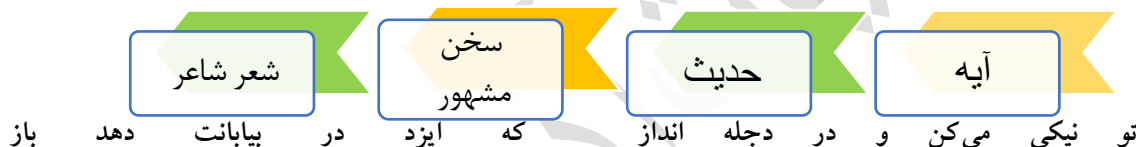
اشاره به آیه شریفه « اَنَا عَرْضْنَا الْاِمَانَةَ عَلٰی السَّمَوَاتِ وَالْاَرْضِ... »

هر کجا غم نیست، آن جا زندگانی مشکل است زین سبب آدم به تعجیل از بهشت آمد برون

اشاره به ماجرای رانده شدن حضرت آدم (ع) از بهشت

تضمین

تضمین: آوردن اصل آیه، حدیث، سخن و عبارت مشهور یا شعر شاعری دیگر، به طوری که عیناً، دقیقاً و کاملاً نقل شده باشد.

اگر شاعر یا نویسنده ای مثلی را که پیش از وی رواج داشته در اثنای سخن خود بیاورد، بهتر و منطقی تر آن است که تضمین خوانده شود، مانند مصراع اول بیت (تو نیکی می‌کن و در دجله انداز) مثلی بوده که قبل از سعدی رواج داشته و در قابوسنامه نیز آمده است.

زینهار از قرین بد زینهار وقتنا ربنا عذاب النار

ذکر عبارت « وقتنا ربنا عذاب النار » (بخشی از آیه ۲۰۱ سوره توبه)

هر چه بکاری تو همان بدروی الدنیا مزرعه الاخره

بخش مشخص شده، حدیثی از پیامبر (ص) است که شاعر آن را در شعر خود «تضمین» کرده است.

خود آریابی

۱- در نمونه های زیر آرایه مراعات نظیر بین کدام واژه ها ایجاد شده است؟

(الف) مه، روشن، اختر // شاخه، گل	(ب) سر، دست، پا، زلف // گوی، چوگان، میدان
(پ) باغ، سبزه // باران خورده، تر	(ت) نرگس، چمن // فتنه، جادو // چشم، چشمک زدن
(ث) باغ، برگ // روز، شب // باران، باد // ساز، سرود	(ج) آتش، شعله، شمع // شمع، پروانه
(چ) باغ، گل، بشکفتد، تخم، خاک	(ح) اسب، پیاده، رخ، پیل، شهمات، نطع (صفحه شطرنج)
(خ) مرگ، زندگی، بمیر، مردن	(د) دولت، تاج، سلطنت // فقر، گدا
(ذ) عمر، امروز، فردا // چهره، آینه	(ر) سر، پا، دست // سر نهادن، جان شستن

۲- در ابیات زیر تلمیح را مشخص کنید و در باره آن توضیح دهید.

الف) تلمیح به ماجرای حضرت خضر و دست یابی او به آب حیات و جاودانه شدن ایشان. صائب به دلیل ستمگر بودن چرخ و روزگار آن را بعید می داند.
ب) بیت اول تلمیح دارد به ماجرای عاشقانه خسرو و شیرین و بیت دوم به ماجرای عاشقانه لیلی و مجنون
پ) مصراع اول: سرد شدن دوزخ: اشاره به روایت گلستان شدن آتش بر حضرت ابراهیم(ع) دارد. مصراع دوم: اشاره به خشک شدن رود نیل بر حضرت موسی(ع) و یارانش هنگام عبور از رود نیل
ت) ۱- تلمیح به آداب نماز: اذان، اقامه، تکبیره الاحرام (گفتن تکبیر برای شروع نماز)، قد قامت الصلوه دارد ۲- تلمیح به آیه: يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ
ث) ۱- تلمیح به فرعون، که بعد از مرگش تمام عظمت و اعتبارش از بین رفت ۲- تلمیح به ناپایداری گنج دقیانوس
ج) تلمیح به ماجرای عاشقانه شیرین و فرهاد
چ) تلمیح به ماجرای عشق نافرجام لیلی و مجنون و دلدادگی شوریده وار مجنون
ح) تلمیح به گفته معروف حسین بن منصور حلاج که می گفت: أَنَا الْحَقُّ

۳- آرایه تضمین را در اشعار و عبارات زیر پیدا کنید و ارتباط تضمین را با قسمت های دیگر متن مشخص کنید.

الف) عبارت «الصَّبْرُ مِفْتَاحُ الْفَرَجِ» تضمین بخشی از حدیث پیامبر اسلام (ص) است. که انسان را به صبر و بردباری دعوت می کند.
ب) عبارت «كَلِمَ النَّاسِ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ» تضمین به سخن امام علی(ع) «با مردم به اندازه عقل و فهمشان سخن بگو.»
پ) عبارت «الْحَمْدُ لِلَّهِ» تضمین بخش کوتاهی از آیه قرآن در سوره های «حمد، انعام، کهف، سبأ، فاطر آمده است.»
ت) عبارت «جَنَاتٌ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» تضمین بخشی از آیه قرآن در سوره های: طه، بقره، آل عمران، بینه
ث) عبارت «مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ» تضمین به حدیث پیامبر، «آن چنان که باید حق عبادت تو را به جا نیاوردیم»

۴- شعر فرخی یزدی را در خود ارزیابی (۱) از نظر قلمرو فکری تحلیل کنید.

آن زمان که بنهادم سر به پای آزادی دست خود ز جان شستم از برای آزادی

فرخی یزدی یکی از شاعران آزادیخواه عصر بیداری بود که دست از اندیشه های پرشور بر نداشته و جانش را در راه آزادی فدا کرد.

۵- بیت را بعد از تقطیع هجایی، به دو صورت برش بزنید و وزن آن را بنویسید.

بگشود گره ز زلف زر تار محبوبه نیلگون عماری

شکل دوم

شکل اول

پایه های آوایی	بُگ شو د گ	ره ز زُل ف	زر تار	بُگ شود	گ ره ز زُل	ف زر تار
	مَچ بو ب ی	نی ل گون ع	ما ری	مَچ بو ب	ی نی ل گون	ع ما ری
وزن	مستفعل	فاعلات	فع لُن	مفعول	مفاعِلن	فَعولن
نشانه های هجایی	UU-	-U-U-	--	U--	-U-U	--U

کارگاه تحلیل فصل اول

۱- کدام یک از بیت های زیر دارای پایه های آوایی ناهمسان است؟ نشانه های هجایی و وزن هر یک را بنویسید.

گزینه های « الف » و « ت » که تقطیع هجایی آن ها به ترتیب زیر است.

بی	گن ج ب یا	بی م کُن ک	تر ک گ دا	الف)
ید	دَر گُ ذَ را	رَه رُ وی ک	عَز نَ ظَ ر	پایه های آوایی
فع	مفتعلن	فاعلات	مفتعلن	وزن
-	-UU-	U-U-	-UU-	نشانه های هجایی

ب ک نَد	ت کَا ر ها	ز ک سوز	د لَاب سو	ت)
ب ک نَد	ع صد ب لآ	م ش بی دَف	ن یا ز نی	پایه های آوایی
فَعْلَن	مفاعِلن	فَعْلَاتِن	مفاعِلن	وزن
-UU	-U-U	--UU	-U-U	نشانه های هجایی

۲- نشانه های هجایی بیت های زیر را به دو صورت دسته بندی کنید. پس از تعیین پایه های آوایی، وزن هر یک را بنویسید.

شکل دوم

شکل اول

(الف)

ر دا رَد	کِ دَل ءَ سِی	دا نَس ت	دا رَد	دَل ءَ سِی ر	دا نَس ت	پایه های آوایی
ر دا رَد	دَ وَا پَ ذِی	دَر دِی نَ	دا رَد	وَا پَ ذِی ر	دَر دِی نَ دَ	ک
فَعولن	مفاعِلن	مفعولُ	فَع لَن	فاعلات	مُستفَعِلُ	وزن
-U-	-U-U	U--	--	U-U-	UU-	نشانه های هجایی

شکل دوم

شکل اول

(ب)

گِر دِ شَهر	هَ مِی گِش	بَا چِ رَاغ	دِی شِی	دِ شَهر	مِی گِش تِ گِر	چِ رَاغ هَ	دِی شِی خِ بَا	پایه های آوایی
مَار	مُ ءِ نِ سَا ن	دَد مَ لَو	کَز دِی و	رِ زوست	ءِ نِ سَا نَ مَا	مَ لَو لَ مَ	کَز دِی وُ دَد	ت
زوست	مفاعِلُ	فاعلات	مفعولُ	فَع ل	مستفعلن	مفاعل	مستفعلن	وزن
-U-	U--U	U-U-	U--	-U	-U--	U-U-	-U--	نشانه های هجایی

شکل دوم

شکل اول

(پ)

پایه های آوایی	دُن یا نَ یَر	زَ دَانِ کُ	ری شانِ کُ نی	دلی	دُن یا نَ	یَر زَ دَانِ ک	پَ رِ شانِ کُ	نی ذِ لِی
	زِنِ هَا رَ بَد	مَ کُنْ کَ نَ	کَر دَس تَ عا	قِ لِی	زِنِ هَا رَ	بُدْ مَ کُنْ ک	نَ کَر دَس تَ	عاقِ لِی
وزن	مستفعلن	مفاعل	مستفعلن	فعل	مفعول	فاعلات	مفاعیل	فاعِلن
نشانه های هجایی	-U -	U-U-	-U -	- U	U - -	U-U-	U - -U	-U-

شکل دوم

شکل اول

(پ)

پایه های آوایی	ءا بی تَ رَ	زانی م ک	بی رَن گِ ب	می ریم	ءا بی تَ	رَ زانی م	کِ بی رَن گ	ب می ریم
	عَ زَ شِ شِ ن	بُودِ مِ کِ	با سَن گِ ب	می ریم	عَ زَ شِ شِ	نَ بُو دِ مِ	کِ با سَن گِ	ب می ریم
وزن	مستفعل	مستفعل	مستفعل	مستف	مفعول	مفاعیل	مفاعیل	فعولن
نشانه های هجایی	UU - -	UU--	UU--	--	U - -	U-U-	U - -U	- -U

- آرایه های مراعات نظیر، تلمیح و تضمین را در بیت های زیر مشخص کنید.

الف) مراعات نظیر بین واژه های «شعاع، ضرب، مساحت، حساب کردن // «درد، عذاب، رنج»

ب) مراعات نظیر بین «آزادی، قانون» / «سعفص، کلمن» / خواند، نخوانده - تلمیح به حروف ابجد در «سعفص، کلمن»

پ) مراعات نظیر بین واژه های «فرهاد، کوهکنی، کوه، بیشه» - تلمیح: داستان عشق فرهاد و کوهکنی او به خاطر شیرین

ت) مراعات نظیر بین واژه های «دست، پا، سر»

ث) مراعات نظیر بین واژه های «دیروز، امروز، فردا»

۴- دهخدا این شعر را در قالب مسمط در رثای دوستش، میرزا جهانگیر خان شیرازی (ملقب به صور اسرافیل) سروده است. منظور از مرغ سحر، دهخدا و شمع نیز میرزا جهانگیر خان است. این شعر در وصف همه آزادی خواهان است و نشان دهنده اوضاع نابسامان و تیره روزی جامعه آن زمان است. و در پایان سرنوشت شاعر آزادیخواه که مرگ او در دهخدا تأثیر ایجاد کرده است.

۵- تهران: مجاز از ایران، قلم مجاز از سخن / تضاد بین واژه های «مشکلات، آسان» / مراعات نظیر بین واژه های «برق، نور» و «شرع، قرآن، ایمان» / واژه قلم: تلمیح به آیه نخستین سوره قلم دارد.

نوبت دی ماه ۱۳۹۷

۱- در بیت های زیر، هر یک از قسمت های مشخص شده، کدام آرایه معنوی را به وجود آورده است؟